

Na de slag

Het veldhospitaal van Hendrik Verschuring
en realisme in zeventiende-eeuwse oorlogskunst

door drs. M. van der Hoeven

De afbeelding van krijgshandelingen op schilderijen en prenten kent een vast patroon. De meest bekende vorm uit de zeventiende eeuw is het ruitergevecht. Ook belegeringen zijn veelvuldig afgebeeld. Prenten van veldslagen uit die tijd zijn vaak panoramische overzichten, waar de opstelling van de legers goed te zien is. Legerleiders hebben een prominente plaats op het doek of het perkament, omdat zij de opdrachtgevers waren voor het vervaardigen van de afbeelding. Slechts een enkel werk is niet in deze categorieën in te delen. In 1993 kreeg het Legermuseum de kans om zo'n bijzonder kunstwerk aan te schaffen: een door Hendrik Verschuring geschilderd veldhospitaal. Deze aanwinst vormt de aanleiding om in dit artikel enige aspecten van de militaire geneeskunde van de zeventiende eeuw en de mate van realisme in de schilderijen te bespreken.

Verschuring werd geboren in Gorinchem in 1627 en kwam door verdrinking om het leven bij Dordrecht in 1690. Hij leerde schilderen bij Dirk Govaerts in Gorinchem en Jan Both in Utrecht. Rond 1650 werkte hij, zoals veel schilders, enige jaren in Italië. Hierna keerde hij terug naar zijn geboortestad.

Verschuring specialiseerde zich in portretten, Italiaanse landschappen en ruitergevechten. In de verzameling van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie bevinden zich twee afbeeldingen van schilderijen die de situatie na een veldslag uitbeelden. Een ervan is het door het Legermuseum aangekochte werk. Een ander doek wordt 'The aftermath of a battle' genoemd, maar toont in feite de veldslag nog in volle gang. In Thieme-Beckers *Künstlerlexikon* staan twee van zulke militaire schilderijen vermeld: 'Nach d. Schlacht' en 'Nach d. Gefecht'.^[1]

Het hier behandelde doek toont een scène zoals die na, of tijdens een slag te zien moet zijn geweest. Aan de rechterzijde staat een tent, waar een gewonde door een chirurgijn en zijn assistent aan een arm wordt behandeld. In de tent staat een man bij een kist verbandmiddelen. In het midden wordt een dode weggedragen. Links liggen drie lijken, schijnbaar achteloos op elkaar gegooid. Drie van de vier doden zijn ontkleed; hun uitrustingsstukken liggen op de voorgrond opgestapeld, om opnieuw te worden gebruikt. De achtergrond wordt gevormd door een heuvellandschap met een ruitergevecht op een brug.

Aan de hand van details is aan te geven uit welke periode het schilderij stamt. Op de grond ligt een pistool, van een type dat rond 1640 werd gebruikt. Het vuursteenslot heeft een interne batterijveer. Na 1650 was dit mechanisme al verouderd. De kleding past ook in die tijd; uitrusting en wapens zijn identiek aan die op genrestukken van bijvoorbeeld David Teniers.^[2] De helm van de soldaat in het midden van het schilderij is van zuid-Nederlands model.^[3] In de laatste jaren van de Tachtigjarige Oorlog werd veel gevochten in de Zuidelijke Nederlanden. Het decor is een fantasielandschap, dat wel Italiaans aandoet. De berg op de achtergrond is in dezelfde vorm op andere schilderijen van Verschuring te zien. Ook de boom op de voorgrond is niet van een bestaand type. Verschuring heeft dus waarschijnlijk een

tafereel uit de strijd in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog geschilderd, en dit van een verzonnen decor voorzien. Het is waarschijnlijk dat hij het doek na zijn Italiaanse periode heeft geschilderd.

Het ruitergevecht, een traditioneel militair onderwerp, is op dit werk van Verschuring naar de achtergrond verschoven. Prominent op de voorgrond staan de tent en zeer in het oog springend de grauw gekleurde doden. Het is een sobere, ingetogen scène met als enige actie het gevecht op de brug. Wel maken het vertrokken gezicht van de gewonde en de rustige, geconcentreerde blik van de behandelend chirurgijn een levensechte indruk.

Voor het Legermuseum is het doek een uniek bezit. Over de militaire geneeskunde door de eeuwen heen is op enkele plaatsen in de collectie iets te vinden. Zo staan in de expositie de Ziekenkar model Kromhout, de Raderbrancard van De Mooy en worden uitrusting en instrumenten van de medische en veterinaire dienst getoond. Maar deze voorwerpen stammen uit het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Oudere objecten met betrekking tot medische verzorging zijn er niet in het museum. Het schilderij van Verschuring is dus een belangrijke aanvulling op dat deel van de collectie.

In de zeventiende-eeuwse Republiek stond de militaire geneeskunde nog in de kinderschoenen. Aan het begin van de Opstand tegen de Spaanse koning bestonden geen voorzieningen voor de gewonden op het slagveld. Zo werden de soldaten die na de slag bij de Mookerheide (14 april 1574) gewond achterbleven, aan hun lot overgelaten.[4] De slag bij de Mookerheide was een deb acle voor de troepen van Lodewijk en Hendrik van Nassau; de overlevenden van de slag ontvluchtten in grote wanorde het slagveld. Er was geen gelegenheid om naar de gewonden om te kijken. In andere gevallen werden zij naar steden vervoerd. Stedelijke chirurgijns zorgden dan voor de slachtoffers. Deze praktijk werd door de Staten van Holland geinstitutionaliseerd door contracten af te sluiten met de chirurgijns. De oudst bekende vermelding van zo'n verbintenis is een overeenkomst met Wiggen Allertsz, chirurgijn in Rotterdam, van 18 september 1574.[5] Door de vele steden in de Republiek was er altijd wel gelegenheid om ergens zieke en gewonde militairen onder te brengen. Uit de praktijk blijkt dat de steden die de verzorging van militairen op zich namen, aan het water waren gelegen.[6] Dit vereenvoudigde het vervoer, en zal voor de gewonde ongetwijfeld comfortabeler zijn geweest dan transport in een kar over een onverharde weg.

Gevolg was wel dat in het leger van de opstandelingen geen medische verzorging te velde bestond. Na provisorische eerste hulp ter plaatse werden de gewonden direct verscheept. Alleen het transport werd daarom goed georganiseerd. Het Spaanse leger had wel een eigen geneeskundige dienst, alsmede een veldhospitaal en een permanent hospitaal. Het opereerde ver van huis, en was bovendien professioneler in organisatie dan het leger van Willem van Oranje.[7]

Onder prins Maurits kwam er meer aandacht voor de gewonde soldaten. De verzorging van zieken en gewonden gebeurde nog steeds bij voorkeur in steden. Maar na de legerhervormingen van Maurits was medisch personeel te velde aanwezig. Aan de staf waren enkele chirurgijns verbonden, en ook op regiments- en compagniesniveau werden chirurgijns aangesteld. Zoals gebruikelijk fungeerden die tevens als barbier. De gewonden van de slag bij Nieuwpoort konden direct worden geholpen:

'Maer also hy (te weten den Baron van Gent) veel bloeds quijt geworden was/ want hy tot tweemaels door sijnen luchteren arm geschoten was/ en wel acht scheuten op sijne Wapenen kreech/ dat ook mede de pluymen van sijn Helmet afgehouden werden/ was hij genootsaekt hen te moeten laten verbinden/ daer toe hy geholpen van eenen die sijn peerd leyde/ also hy vermits sijn quetsuren in den arm den toom van sijn geert niet houden koude/ en datter aen elke sijde van sijn peerd een was/ die hem op 't peerd hielden dat hy niet af viel/ en werde also voet voor voet gebracht aen een Schip/ het welke t'eynde aen de Haven op het droge lach/ loer de Medecijs/ Chirurgijns en haer Dienaers mette Medicamenten in waren/ alwaer sy hem so

goet sy konden van het peerdholpen in 't voorschreven Schip/ alwaer hy van sijne quetsuren verbonden werde/ en loer na op een Wagen op Mantelsen anders geleyt en binnen Oostende gebracht/ loer hij voorts van sijne quetsuren gecureert werde'.[8]

Een noodhospitaal, gevestigd in een vaartuig, zorgde hier voor eerste hulp. Na de behandeling door artsen te velde ging de gewonde naar een nabijgelegen stad. Een zelfstandige militair-geneeskundige dienst was er dus nog niet.

Uit de instrumenten die stafarts Adriaan Sarazoomen meevoerde, blijkt welke behandelingen te velde konden worden uitgevoerd. Hij kon ledematen amputeren, schedeltrepanaties uitvoeren en bloedingen stelpen door middel van vaatligatuur.[9] Een gewonde soldaat had, gemeten aan de behandelingsmogelijkheden, een redelijke kans om te overleven. Bacteriën gooiden echter vaak roet in het eten.

Het grootste medische probleem was namelijk ontsteking van de wond, en het uitbreken van epidemieën in hospitalen. Over de oorzaken van individuele en collectieve besmetting tastten de medici nog in het duister. Overbrengers van bacteriën waren bijvoorbeeld niet-ontsmette operatie-instrumenten. Eén aspect van de behandeling was precies het tegenovergestelde van wat tegenwoordig gebeurt: in plaats van bloedtransfusie werd aderlating toegepast. Dat zal het aantal gewonden met shock aanzienlijk hebben verhoogd.

Welke en hoeveel verwondingen een militair kon hebben, is te zien in het *Zeitschrift für historische Waffenkunde*. [10] Daniel Hubatka wendde zich in 1655 wegens problemen met de belasting tot de Duitse keizer. In zijn verzoekschrift voerde hij aan oorlogsinvalide te zijn. Hij voegde daarom een tekening bij met de plaatsen op zijn lichaam waar hij gewond was. Hij bleek tijdens de Dertigjarige Oorlog acht verwondingen te hebben opgelopen, waarvan twee aan het hoofd. Vooral zijn rechterarm was zwaar gehavend met kogel- en sabelwonden. De wonden in de rug bezorgden hem nog steeds veel last, en hij verwachtte dat dat tot zijn dood zou blijven. Waarschijnlijk had snelle hulp op het slagveld hem het leven gered.

Militaire veldhospitalen kwamen voor het eerst veelvuldig voor in het Franse leger van Lodewijk XIII. [11] In het Staatse leger vond deze ontwikkeling geen navolging. Het overbrengen van gewonden naar de steden na eerste hulp op het slagveld voldeed uitstekend, omdat de strijd op eigen grondgebied werd gestreden. Pas onder Willem III, die bij voorkeur buiten de grenzen van de Republiek opereerde, werd er een veldhospitaal opgericht om het leger op campagne te volgen. [12] Het schilderij van Verschuring kan een echt veldhospitaal voorstellen. Dat is voor het Staatse leger in de periode 1640-1650, zelfs tot ±1670, onwaarschijnlijk. De tent is vermoedelijk een provisorische eerste-hulp post.

Voor wie Verschuring het schilderij gemaakt heeft is onduidelijk. Mogelijk was een rijke legerarts, bijvoorbeeld verbonden aan de staf, opdrachtgever. Het onderwerp lijkt nu te macaber om in een huiskamer op te hangen. Misschien sierde het schilderij een hospitaal of gildekamer.

Maar hoe realistisch is de afbeelding? En hoe realistisch zijn contemporaine militaire voorstellingen überhaupt?

Doden waren normaliter niet het onderwerp van schilderijen. Wel waren lijken soms 'requisieten' bij genrestukken als ruitergevechten. Daarin valt zelfs een zekere conventie te ontdekken. Een ruitergevecht toont meestal het moment waarop een ruiter een andere ruiter doodt met sabel of pistool. Op de achtergrond zijn andere cavalisten in gevecht, en op de voorgrond figureren een vallend of omgevallen paard en een dode. Deze ziet er vaak bleek uit, en soms bloedt hij nog. Hij is nooit verminkt. [13] En dat is nu juist een van de kenmerken van een gevecht: mensen die gewond raken of worden gedood zijn bijna nooit intact. Het afbeelden hiervan gebeurde echter maar hoogst zelden. Ook bij Verschuring is dat niet het geval.

In de Middeleeuwen was dat anders. Bij veel tekeningen van riddergevechten liggen afgehouden hoofden en ledematen op de grond. Een goed voorbeeld hiervan is het beroemde tapijt van Bayeux. In die zin zijn de Middeleeuwse *battle pieces* zeer realistisch. Aan het eind van de Middeleeuwen verdwijnt dat. Gevechten zijn op schilderijen overwegend mooi en heroïsch, wat waarschijnlijk ook de wens van de opdrachtgever was. Alleen op prenten kan de ware aard van de oorlog nog wel eens worden getoond. Bekende voorbeelden hiervan zijn de tekeningen van Romein de Hooghe en Jacques Callot. Hun rauwe realisme is vooral een propaganda-instrument. Een levensechte afbeelding van oorlogvoering kan kunsthistorici zelfs in verwarring brengen. Een getekend ruitergevecht van Cornelis Troost beeldt een onthoofding af tijdens een gevecht. In de beschrijving die er van is gemaakt[14] wordt gesproken van 'een potsierlijke wending' en 'een overdreven gevoel voor dramatiek'. Toch is er in deze tekening niets potsierlijk of overdreven. Ooggetuigenverslagen zijn daarover duidelijk genoeg.

De maker van die beschrijving kan eigenlijk niets worden verweten, omdat ook in de moderne verbeelding van de oorlog het eufemisme overheerst. In een studie naar dit verschijnsel constateert Paul Fussell voor enkele standaardwerken over de Tweede Wereldoorlog: 'In these, no matter how severely wounded, Allied soldiers are never shown suffering what in the Vietnam War was termed traumatic amputation: everyone has all his limbs, his hands and feet and digits, not to mention an expression of courage and cheer'.[15]

De ergste beelden zijn altijd bewaard voor vijandelijke slachtoffers. En enkele uitzonderingen daargelaten, is dat tot op de dag van vandaag zo gebleven. In een recent Engels fotoboek over de Golfoorlog[16] zijn alleen foto's van Iraakse doden opgenomen. Eigen doden worden niet getoond.

Op deze manier wordt een onjuist, soms geflatteerd beeld van oorlog gegeven. De eigen partij bestaat vooral uit helden, die alleen 'netjes' worden getroffen, en heldhaftig sneuvelen. Het propagandistische element van een dergelijke manier van uitbeelden is onmiskenbaar.

Bovendien is het psychologisch verklaarbaar dat het publiek niet met te gruwelijke beelden geconfronteerd wil worden. Tegen een realistische benadering van oorlog bestaat veel weerstand. Een mooi voorbeeld hiervan geeft John Keegan. Een wapenconservator van een groot museum reageerde eens met walging op een verhaal over het effect van die wapens. De man had nooit stilgestaan bij het verhaal achter de voorwerpen, die hij in eerste instantie als mooie museumstukken zag.[17]

Daarom is het schilderij van Verschuring een belangrijke aanwinst. Het is geen gruwelkabinet, maar toont het verschijnsel oorlog wel van een andere kant dan veel esthetisch mooie voorwerpen.

NOTEN

1. *Allgemeines Lexikon der bildender Künstler* dl 34 (1926) 301. De schilderijen bevonden zich op dat moment respectievelijk in het stadsmuseum van Riga en het Universiteitsmuseum van Würzburg.
2. Vergelijk hiermee het doek 'Soldatenwacht' van David Teniers uit 1641. *Arsenaal van de Wereld*, 23.
3. De helm is een stormhoed met zogenaamde cannelures (groeven). Dit type helm is verwant aan de Zischägger, een oorspronkelijk Oosteuropese ruitershelm. Er zijn aanwijzingen dat het arsenaal van Mechelen katholieke troepen met dit type helm uitrustte. [Naar informatie verschaft door J.P. Puype]
4. Kerkhoff. *Geneeskundige verzorging*, 11-12.
5. *Ibidem*, 14.
6. *Ibid.*, 26.
7. *Ibid.*, 29-30.
8. Bor, *Nederlandsche Historiën*, Boek 37, f. 41.
9. *Ibid.*, 53.
Trepaneren is het openen van de schedel. Uit archeologische vondsten blijkt dat dit al in het neolithicum gebeurde. Ligatuur is het afbinden van bloedvaten met een draad. Voorheen schroefde men het bloedvat dicht.
10. 'Gnadengesuch eines Invaliden 1655' *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, Vol. VI (1912-1914) 250-251.
11. Winters, *Staal*, 38.
Lodewijk XIII regeerde van 1610 tot 1643.
12. Kerkhoff, 106.
13. Een typisch voorbeeld van zo'n ruitergevecht is het schilderij van J. van Huchtenburg dat staat afgedrukt op de omslag van *Arsenaal van de Wereld*.
14. 'Kleur en raffinement', tentoonstelling van de Unicorn-collectie in het Rembrandthuis, 19/3-29/5 1994.
Catalogus geschreven door Charles Dumas en Robert-Jan te Rijdt (Zwolle 1994).
15. Fussell, *Real war*, 34.
16. Moore, *Desert war*, 74-79.
17. Keegan, *Warfare*, 90.

LITERATUUR

1. *Allgemeines Lexikon der bildender Künstler* dl 34 (1926).
2. Bor christiaensz., Pieter - *De Nederlandsche Historien*. Amsterdam, 1679.
3. Dumas, Charles en Robert-Jan te Rijdt - *Kleur en raffinement. Tekeningen uit de Unicornio collectie*. Zwolle, 1994.
4. Fussell, Paul - 'The real war 1939-1945' *The Atlantic Monthly* (1989) augustus.
5. Keegan, John - *A history of Warfare*. Londen, 1993.
6. Kerkhoff, A.H.M. - *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse Leger*. Nijmegen, 1976.
7. Moore, Mike - *Desert War. A unique photographic record of the Desert Rats at war*. Harmondsworth, 1991.
8. Puype, Jan Piet en Marco van der Hoeven (ed) - *Het arsenaal van de wereld Nederlandse wapenhandel in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 1993.
9. Sigmond, J.P. - 'Oorlog verbeeld'. Canadese 'war artists' en hun voorlopers' *Armamentaria* 25 (1990) 102-117.
10. Winters, Victor M.E. - *Staal tegen staal: De oorlogs-chirurgie van de oudste tijden tot heden*. Utrecht, 1939.